

МИХАЛЬСЬКА Ю. А.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЗАЩИТА В ПРОЯВЛЕНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ УСТАНОВОК МЕДСЕСТЕР

В статье теоретически обосновано и эмпирически изучено проблему психологической защиты в проявлении коммуникативных установок медсестёр. Определено, что содержание таких типов психологической защиты как отрицание, компенсация и замещение обусловлены развитием коммуникативных установок медсестер, которые выражаются в их личностных и поведенческих характеристиках.

Ключевые слова: психологическая защита, общение, коммуникативные установки.

MIHALSKA Y. A.

PSYCHOLOGICAL DEFENSE IN THE MANIFESTATION OF COMMUNICATIVE SETTINGS NURSES

Presented material devoted to theoretical grounding and empirical study of psychological defense problem in manifestation of communicative settings of nurses. It is shown that the content of such psychological defense types as objection, compensation and replacement caused by development of communicative settings of nurses, expressed in their personal and behavioral characteristics.

Keywords: psychological defense, communication, communicative settings, nurse.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2013 року.

УДК 316.613.434

МОЙСЕЄВА О. Є.

Національна академія внутрішніх справ (м. Київ)

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ АГРЕСІЇ

У статті здійснено аналіз основних концепцій агресії в історико-психологічному ракурсі. Розглянуто основні чинники, котрі сприяють закріпленню моделей агресивної поведінки. Висвітлено зміст існуючих науково-психологічних підходів до пояснення причин агресії.

Ключові слова: агресія, агресивність, психологічні концепції, фрустрація, мотив, ворожість.

Людська поведінка взагалі й агресивна зокрема детермінована широким колом явищ і процесів, взаємодіючих чинників, які можуть виступати у якості прямих і непрямих, внутрішніх та зовнішніх причин, виявлятися у будь-яких умовах, набувати різноманітних форм, відображати характер набутого досвіду у вигляді знань і, насамкінець, бути усвідомленою чи неусвідомленою.

Порівняльний аналіз існуючих концепцій показує, що поза чисто дескриптивними підходами до проблеми агресії (яким є, наприклад, класифікація агресивної поведінки, запропонована А. Бассом), усю гамму каузальних інтерпретацій проблеми можна звести до трьох основних концептуальних напрямків. Коротко їх можна сформулювати так:

- а) агресивні спонукання є вродженими (З. Фройд, К. Лоренц, Е. Фромм та ін.);
- б) агресія є відповіддю на фрустрацію (Дж. Доллард, Л. Берковіц та ін.);
- в) агресивна поведінка є результатом соціального навчіння (А. Бандура та ін.).

Не зважаючи на те, що ці концептуальні напрями принципово відрізняються один від одного, тим не менш вони не є повністю взаємови-

ключеними і у своїй сукупності створюють досить цілісну систему наукових уявлень про природу і закономірності функціонування агресії.

Передусім слід чітко відокремити самовпевнену, наполегливу, енергійну, цілеспрямовану поведінку від агресивної, тобто деструктивної поведінки, спрямованої на завдання шкоди, болю. Саме такий підхід об'єднує всіх визначних дослідників агресії. Наприклад, відомий спеціаліст із цієї проблеми Л. Берковіц визначає агресію як «будь-яку форму поведінки, націлену на завдання кому-небудь фізичної чи психологічної шкоди» [1; с. 24]. Приблизно такої ж думки Девід Майєрс, який характеризує агресію як «фізичну чи вербальну поведінку, спрямовану на завдання шкоди кому-небудь» [2; с. 485]. Слід зазначити, що таке визначення агресії не розповсюджується на ті випадки, коли людині завдається шкода випадково, нецілеспрямовано.

Вищезазначене розуміння агресії включає два її різновиди: ворожу та інструментальну. Як слушно відмічають Л. Берковіц, Д. Майєрс та інші, джерелом ворожої агресії є злість, спрямована на єдину мету – нашкодити. У випадку ж інструментальної агресії нанесення шкоди не є

самоціллю: тут агресія виступає у якості засобу для досягнення певної мети. Д. Майєрс дає влучні образні назви цим різновидам агресії, відповідно, «гаряча» та «холодна».

Л. Берковіц, принципово погоджуючись із попередньою класифікацією вважає, що агресію слід розподілити на два основних підвиди за критерієм мети. При цьому, на його думку, ворожу агресію більш правомірно «було б назвати «емоційною», «афективною» чи «гнівною», оскільки вона викликається емоційним збудженням, причому мова йде про негативні емоції, коли агресор прагне завдати шкоди іншій особі» [1; с.33]. Далі Л. Берковіц відмічає, що він буде «використовувати термін «емоційна агресія» з тим, щоб зробити акцент на розбіжностях між цією поведінкою та більш інструментально зорієнтованими агресивними діями» [1; с.33].

Приблизно таким же чином характеризує агресію інший відомий психолог – Еліот Аронсон. За Е. Аронсоном, агресія – це «поведінка, спрямована на те, щоб завдати шкоди чи болю іншій людині» [3; с. 258]. Аронсон також говорить про два різновиди агресії: по-перше, це агресія як самоціль, яку він називає «ворожою», і по-друге, це агресія, яка слугує будь-якій іншій цілі, чи «інструментальна» агресія.

Інші дослідники агресії – Р. Берон та Д. Річардсон, у свою чергу, вважають, що «ворожа» агресія спрямована на завдання страждань жертві, між тим, як «інструментальну» агресію також, як і попередні автори, розглядають як засіб досягнення певної мети [4].

Цікаву точку зору щодо згаданих різновидів агресії висловлює Альберт Бандура. Він дотримується думки, що, не зважаючи на розбіжності у цілях, як інструментальна, так і ворожа форми агресії спрямовані на вирішення конкретних задач, а тому вони обидві по суті є «інструментальними» [5].

У результаті експериментів, спрямованих на вивчення агресії виділені основні критерії, виходячи з яких можна оцінювати поведінку як агресивну. Дослідники (А. Маменді, В. Рал, Т. Фергусон та ін.) дійшли висновку, що «намір завдати шкоди, завдана шкода та порушення норми – ось основні критерії характеристики того чи іншого акту як агресивного» [6; с. 443]. Це означає, що у цьому питанні особливого значення набуває соціально-нормативний контекст. Згідно з цією точкою зору, асоціальна поведінка з великою ймовірністю може бути оцінена як агресивна, а ті вчинки, які не порушують прийняті норми, не можна вважати агресивними. Відмітимо також

те, що у цьому підході відображений доволі важливий аспект проблеми агресії, а саме те, що суб'єктивна оцінка агресивної поведінки визначається соціальними нормами. Отже, одна і та ж поведінка може оцінюватися чи не оцінюватися як агресивна: все залежить від того, з яких нормативних позицій ми підходимо до цього акту агресії. У таких умовах один і той самий акт агресії буде по-різному оцінюватися суб'єктом учинку: агресором, об'єктом-жертвою та третьою стороною – спостерігачем.

Повертаючись до поглядів Р. Берона та Д. Річардсона на агресію, приведемо сформульовані ними визначення: «Агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямована на образу чи завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження» [4; с. 26]. Відповідно до цього формулювання, Р. Берон та Д. Річардсон розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, установку чи мотив. На їхню думку, як негативні емоції, так і установки та мотиви поєднуються у єдиній моделі особливої форми поведінки, спрямованої на завдання шкоди. Причому, вони підкреслюють, що наявність негативних емоцій, мотивів та установок, не зважаючи на їх важливу роль в агресивній поведінці, по суті, не є необхідною умовою вчинення агресивних дій. Цікавим є той факт, що ці психологи вважають агресивною тільки ту поведінку, яка спрямована на живі істоти. Коли шкода завдається неживим об'єктам, то вони схильні оцінювати таку поведінку не як агресивну, а всього лише як експресивну, емоційну. Здається, що остання точка зору досить суперечлива, оскільки спирається всього лише на характеристику об'єкта агресії, між тим як сутність внутрішніх спонукальних сил суб'єкта агресивної поведінки лише частково змінюється у зв'язку з тим, живий об'єкт чи неживий: основоположне поняття про заподіяння шкоди фактично залишається. Отже, незалежно від того, живий об'єкт агресії чи неживий, ми маємо справу з однією і тією ж психологічною реальністю – з феноменом агресії.

Інший відомий дослідник агресії А. Басс пропонує класифікувати агресію за такими парами критеріїв: 1) фізична – вербальна; 2) активна – пасивна; 3) пряма – непряма. Зі співставлення вказаних критеріїв виходить вісім категорій, які майже повністю охоплюють більшість можливих проявів агресивної поведінки. Таким чином, А. Басс запропонував такі вісім комбінацій, становлять основу категоризації агресивної поведінки: фізична-активна-пряма; фізична-активна-непряма; фізична-пасивна-пряма; фізична-па-

сивна-непряма; вербальна-активна-пряма; вербальна-активна-непряма; вербальна-пасивна-пряма; вербальна-пасивна-непряма [7].

Цей підхід, по суті, є дескриптивним: у ньому відображений описовий бік агресивної поведінки.

Варто більш детально зупинитися на концепції агресії, яка спирається на каузальні інтерпретації цього психологічного феномену. Вже на початку ХХ століття Уільям Мак-Дугал у своїй роботі «Введення у соціальну психологію» писав: «Цілий спектр поведінки людини, включаючи ворожу та агресивну, перебуває під контролем 18 різних інстинктів» [8; с. 423]. Таке пояснення агресивної поведінки, яке виходить виключно з принципу її інстинктивної детермінації, можна оцінювати як однобічне та у деякому сенсі – поверхове. У подальшому концепція про вроджену – інстинктивну природу агресії була розширена та наповнена новим змістом. У цьому, з одного боку, є незаперечна заслуга психоаналізу в особі Зигмунда Фрейда, з іншого боку – етіології в особі Конрада Лоренца.

Отже, Фрейд підтримав точку зору про вродженість агресії. Спочатку він інтерпретував агресію у її зв'язку з «принципом задоволення». Агресія розглядалася ним як відповідь на перешкоди, які виникали на шляху до отримання задоволення, як спосіб розрядки лібідо. У подальшому Фрейд переглянув цю точку зору і скоро відмовився від неї на користь «теорії подвійного інстинкту». Паралельно з сексуальною або життєвою енергією – лібідозними потягами у безсвідомому – «еросом» Фрейд розкрив та описав ще одну могутню силу – деструктивний інстинкт смерті – «танатос». Щоб позбутися цієї руйнівної енергії, людині потрібно знайти спосіб розрядитися. У цьому відношенні проводилися паралелі між сексуальною напругою та накопиченням агресивної енергії. Подібно до того, як статевий акт призводить до розрядження сексуальної енергії, таким же чином реалізація агресивних дій сприяє розслабленню внутрішньої напруженості, що виникла у результаті накопичення деструктивної енергії. Зазвичай агресивна енергія спрямовується на зовнішні об'єкти. Причому, це відбувається не тільки шляхом фізичних дій. Часом вона проявляється у вербалізаціях, входить у склад образів уяви тощо. Все це призводить до своєрідного самоочищення, «катарсису», завдяки якому відбувається послаблення внутрішньої напруженості, розрядка деструктивної енергії. Тим не менш, бажання руйнувати повністю не зникає, деструктивна енергія накопичується знову і знову: періодичні розрядки чергу-

ються з підвищенням напруженості. Згідно з поглядами З. Фрейда, психіка індивіда буде зруйнована, якщо енергія «танатоса» виявиться заблокованою та не знайде вихід по відношенню до якогось зовнішнього об'єкту. Саме звідси йде переконаність З. Фрейда про невідворотність людської агресивності. Ця жорстка позиція З. Фрейда дала привід Берону та Річардсону підкреслити, що «погляди З. Фрейда на джерела і природу агресії досить песимістичні» [4; с. 33].

Інша, так звана еволюціоністська, концепція про вродженість агресії бере початок у поглядах К. Лоренца, який розглядав агресію у системі загальної адаптивної стратегії поведінки, а не як тенденцію до руйнування. Роблячи акцент на спонтанному характері агресії, К. Лоренц вважав, що остання є одним з основних інстинктів збереження життя. У цій концепції агресія характеризується як вроджена схильність, що витікає з феномену природного добору. Агресія, за К. Лоренцем, виникає з вродженого інстинкту боротьби за існування. Зокрема агресія сприяє підвищенню ймовірності збереження біологічного виду. При цьому, згідно з К. Лоренцем, мета агресії є універсальною як для тварин, так і для людей. У цій концепції виділяються два різновиди агресії: міжвидова та внутрішньовидова. Міжвидова агресія рідко зустрічається порівнянно у внутрішньовидовою агресією та проявляється у взаємних контактах тварин, що належать до різних біологічних видів. Міжвидова агресія в основному спрямована на самозбереження та самозахист: це добування їжі, збереження потомства та його захист від нападів «чужаків», захист життєвого простору.

На відміну від міжвидової агресії, внутрішньовидова агресія, яка проявляється у взаємних контактах особин одного і того ж біологічного виду, зустрічається майже у всіх хребтових. Цей різновид агресії К. Лоренц назвав агресією у «власному і вузькому розумінні слова», яка являє собою більшу небезпеку не стільки у тваринному світі, скільки для людських взаємовідносин. «Накопичення агресії тим більш небезпечне, чим краще знають один одного члени певної групи, чим більше вони один одного розуміють і люблять. У такій ситуації ... всі стимули, які викликають агресію та внутрішньовидову боротьбу, переживають різке зниження порогових значень» [9; с. 62]. Проте разом з тим він підкреслює, що цей вид агресії також, як і попередній, слугує збереженню біологічного виду, оскільки тісно пов'язаний з суперництвом, що надає сильним і здоровим особинам (у тваринному світі) та

індивідам (у людей) можливість зайняти більш високі ієрархічні позиції. Так, за К. Лоренцем, людина має особливий енергетичний потенціал поведінки, який накопичується у ній у процесі життєдіяльності. Ймовірність виникнення та інтенсивність прояву агресивної поведінки залежать від реальної сили такого енергетичного потенціалу. Для вираження агресії потрібен зовнішній стимул: поява такого стимулу, згідно з К. Лоренцем, негайно викликає нестримане виверження агресії. Він порівнює це з постійно киплячим котлом, де пара, що утворюється, шукає собі вихід назовні. Якщо на шляху до виходу пари виникає перепона, то вона з силою відштовхує її. Причому, на відміну від фрейдівської точки зору, К. Лоренц вважав можливим зменшення агресії. Зокрема для того щоб контролювати та пом'якшити агресію, Лоренц пропонував надати розрядці агресії соціально прийнятну спрямованість.

Слід відмітити, що інший відомий спеціаліст у цій області, Л. Берковіц, який критикував як фрейдівський, так і лоренцівський погляди на агресію, приділяє особливу увагу відсутності емпіричних підтверджень цих теоретичних постулатів. «Дослідникам не тільки не вдалося знайти центри «агресивної енергії» ні в організмі тварини, ні в організмі людини... але й немає достатньо доказів того, що підмінена агресивна діяльність принесе користь очищення (катарсис) та зменшить наступний потяг до агресії», – підкреслює Л. Берковіц у своїй книзі «Агресія: причини, наслідки та контроль» [1; с. 473].

Проте разом з тим Л. Берковіц повністю не виключає ймовірність біологічної обумовленості агресії. З цього приводу він пише: «Не зважаючи на те, що я критично ставлюся до традиційної концепції агресивного інстинкту, я звичайно не відкидаю роль біологічних процесів» [1; с. 474]. У якості доказу цього припущення Л. Берковіц приводить позитивні результати експериментальних досліджень, проведених у Данії, у зв'язку з виявленими фактами спадкової схильності до вчинення деяких різновидів злочинів, пов'язаних з насильством. Ці експерименти підтвердили більшу схильність чоловіків порівняно з жінками, до агресивної поведінки, а також те, що «є докази того, що чоловічі статеві гормони можуть впливати на схильність до агресії» [1; с. 474]. Для пояснення природи агресії Л. Берковіц використовує відоме з теорії фрустрації поняття «відносної депривації», що являє собою феномен, який належить до галузі соціальної взаємодії. Відносна депривація – це оцінка свого

положення (чи своєї групи) як утисненого, дискримінованого порівняно з іншими, що супроводжується почуттям несправедливості. Як показали дослідження М. Дойча, що працював у руслі ідей Л. Берковіца [1; с.50], незадоволеність викликана насамперед відносною, а не абсолютною депривацією. Тут відіграє важливу роль чинник соціального порівняння з тими, хто знаходиться у кращому положенні.

У зв'язку з цим інший відомий психолог Е. Аронсон [3], кажучи про безперечну наявність інстинктивного складника в агресії, тим не менш відзначає, що серйозні зміни до останньої вносять ситуативні чинники. Такий підхід добре сполучається з ідеєю Л. Берковіца про відносну депривацію як чинник, що стимулює агресію.

З приводу факторів біологічного характеру, що лежать в основі виникнення агресії, Д. Майєрс пише: «Агресія являє собою складний поведінковий комплекс, і тому неможливо говорити про існування в людському мозку чітко локалізованого «центру агресії»» [2; с. 487].

Позиція Е. Фромма стосовно вродженої детермінації агресії полягає у наступному. У цілому, висловлюючи свою згоду з прихильниками такої інтерпретації агресії, він пропонує своєрідну точку зору з приводу феноменології. Е. Фромм поділяє агресію на два види. Перший вид – це вищезгадана захисна агресія, що має філогенетичне походження. Цей вид агресії Е. Фромм називає доброякісною. Згідно з його теорією, доброякісна агресія як у тваринному світі, так і у людини являє собою реакцію-відповідь індивіду чи групи на небезпеку, що загрожує їх життєвим інтересам. «Філогенетично закладена агресія, що зустрічається у людей і тварин, є нічим іншим, як адаптивною, захисною реакцією» [10; с. 124]. Причому, такого роду реакція може виникнути як у відповідь на небезпеку, на загрозу, бути спрямованою на задоволення базових біологічних потреб, так і в умовах тисняви, обмеженості простору пересування, високої температури тощо. Таким чином, за Е. Фроммом, такий різновид агресії, як захисна агресія, має біологічне походження, виконує адаптивну функцію і сприяє збереженню життя.

Що ж до другого виду агресії, за Е. Фроммом, то це – злаякісна агресія, яка не має нічого спільного з біологічними потребами, і, не будучи а ні адаптивною, а ні захисною, сіє жорстокість і розруху. Злаякісна агресія не має філогенетичного походження і, що дуже важливо, властива лише людині. «В основі злаякісної агресії – не інстинкт, а деякий людський потенціал, корені

якого приховані в умовах самого існування людини» [10; с.231].

Наступна концепція агресії розроблена у рамках теорії фрустрації. Зокрема Дж. Доллард розглядав агресію як реакцію відповіді на фрустрацію. «Фрустрація – це таке явище, коли у людини є певний мотив, коли вона прагне досягти бажаної мети, проте зустрічає перешкоди на цьому шляху» [11; с. 472]. Згідно з Дж. Доллардом, «фрустрація завжди призводить до якогось прояву агресії» [11; с. 490]. У 1939 році група психологів, відома під назвою «Йельська група», куди входив Дж. Доллард зі своїми однодумцями та Н. Міллер разом з кількома іншими авторами, випустили книгу під назвою «Фрустрація й агресія», яка позначила початок експериментальних досліджень у цій галузі. Спростувавши погляди про інстинктивну роль агресії, ці дослідники абсолютизували роль фрустрації у її виникненні. На думку цих авторів, фрустрація завжди провокує агресію у якійсь формі, а агресія завжди є результатом фрустрації. Проте незабаром цей жорсткий підхід був переглянутий Н. Міллером. Він висунув більш м'який варіант залежності «фрустрація – агресія», який полягав у тому, що агресивна поведінка є лише однією з моделей поведінки фрустрованої людини.

У подальшому концепція фрустраційної детермінації агресії була переглянута, зокрема Леонардом Берковіцем. Він був переконаний, що у поясненні психологічної природи агресії Йельська група переоцінювала роль фрустрації. Виходячи з цієї позиції, він висловив припущення про те, що фрустрація лише створює психологічні умови для виникнення злості. У результаті фруструючих впливів у психіці особистості створюється емоційна готовність до агресивних реакцій. Л. Берковіц зокрема відзначає: «Я вважаю, що фрустрація продукує тенденцію до агресії. Негативний афект – головний підбурювач агресивних схильностей» [1; с. 70]. Зазвичай, за Л. Берковіцем, неприємність ситуації прямо пропорційна схильності особистості до агресивної поведінки. Він дотримується такої думки: «Ми поводимося агресивно лише тоді, коли вважаємо, що з нами вчинили несправедливо чи незаконно, або розцінюємо дії інших як спрямовані особисто проти нас» [1; с. 59].

Тим не менш, для спалаху конкретного акту агресії необхідний хоч якийсь зовнішній стимул. У результаті своїх експериментальних досліджень Л. Берковіц та його однодумці констатували, що таким стимулом може стати, наприклад, зброя, яка знаходиться у полі зору. Стиму-

ляторами агресії можуть стати також почуття болю, образа, які також здатні підштовхнути людину до агресивної поведінки. У зв'язку в цим Берон і Річардсон висловлюють думку про те, що «спричинить фрустрація агресію чи ні залежить від інтерпретації індивідумом безлічі ситуативних чинників і від його емоційної реакції на них» [4; с. 136].

Третій концептуальний підхід до проблеми агресії – це теорія соціального научіння, яка відрізняється від двох попередніх тим, що у ній агресивна поведінка розглядається як результат формуючого впливу соціального середовища. Найвідомішим прихильником цієї концепції був Альберт Бандура, на думку якого людина здатна навчитися агресивній поведінці насамперед тому, що така поведінка у деяких випадках навіть заохочується. Крім того, часто людина, спостерігаючи за агресивною поведінкою іншої, емоційно співпереживаючи й оцінюючи акт агресії, сприймає це як певну поведінкову модель, властиву соціуму. У концепції А. Бандури висувається принцип цілісної інтерпретації агресії на основі трьох чинників: 1) способів засвоєння подібних дій; 2) чинників, що провокують їхню появу; 3) умов, за яких вони закріплюються [5; с. 48].

Згідно з теорією А. Бандури, повсякденне життя демонструє нам моделі агресивної поведінки на кожному кроці – у родині, у засобах масової інформації, у субкультурах тощо; всі вони переповнені агресією. Наприклад, діти, спостерігаючи за агресивною поведінкою, яка завершується успіхом і сприяє досягненню бажаної мети, наслідують її. Надлишок таких вражень у житті дитини може створити у неї тверде враження про те, що гарантом досягнення успіху у міжособистісних стосунках є агресивність. Таким чином у людини може сформуватися відповідне переконання, й агресія може перетворитися на стратегію досягнення цілі. «Дійсно, було доведено, що у людей закріплюються різні форми агресивної поведінки завдяки процесу інструментального обумовлення» [1; с. 32].

Закріпленню моделі агресивної поведінки сприяє також життєвий досвід, особливо, якщо така поведінка була заохоченою ззовні. Крім того, у процесі соціального научіння агресії особливе місце посідають засоби масової інформації. Зокрема агресивні сцени, демонстровані телебаченням, створюють сприятливі психологічні умови для стимуляції агресивних дій у глядача і взагалі спотворюють реальний стан речей. Такого роду вплив робить людину холоднокровою перед фактами жорстокості та насильства.

Насамперед телевізійні сцени агресії стимулюють у глядача бажання самому вчинити такі ж дії. Цей психологічний ефект більш потужний, якщо не демонструються наслідки агресивних дій, якщо за кадром лишаються страждання жертви, її переживання, біль та скорбота. У цьому випадку психологічний образ суб'єкта агресії легше стає моделлю для ідентифікації, а його дії – об'єктом для наслідування. Поведінка телеглядача стає ще агресивнішою у тому випадку, якщо він слідує за агресивними сценами на екрані, перебуваючи у стані емоційної напруженості, нервового роздратування, фрустрації, гніву тощо. У цих умовах у глядача різко знижується рівень критичності щодо жорстоких сцен на екрані.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що сутність агресії може бути зрозуміла тільки на основі системного, комплексного підходу до вивчення цієї проблеми за рахунок відмови від звичних способів пояснення складного феномену агресії лише однією причиною. Кожна з основних теорій агресії звертала свою увагу на якийсь один тип спонукальних механізмів агресії. Проте жодна з цих теорій не пояснювала агресивну поведінку у всій багатоманітності її проявів. При цьому, не зважаючи на те, що концептуальні напрями дослідження агресії принципово відрізняються один від одного, тим не менш,

вони не є повністю взаємовиключеними і у своїй сукупності створюють досить цілісну систему наукових уявлень про природу і закономірності функціонування означеного феномену, що збагачує наше розуміння проблеми агресії як однієї з центральних проблем психології.

Список використаних джерел

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль /Л. Берковиц. — СПб: Прайм-Еврознак, Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. — 510 с.
2. Майерс Д. Социальная психология. Пер. с англ./ Д. Майерс. — СПб.; М.: Прайм-Еврознак; Олма-Пресс, 2004. — 510 с.
3. Аронсон Э. Общественное животное/ Э.Аронсон. — М: Аспект-Пресс, 1998.
4. Бэрон Р. Агрессия/ Р.Бэрон, Д. Ричардсон. — СПб: Питер, 2001. — 352 с.
5. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / A. Bandura // Self-efficacy in Changing Societies /Ed. by Albert Bandura. — Cambridge University Press, 2002.
6. Ferguson C. J. (Ed.). (2009). Violent crime: Clinical and social implications. Thousand Oaks, CA: Sage.
7. Басс А. Психология агрессии/А.Басс // Вопросы психологии.- 1967.- №3.
8. McDougall W. Psychology: Study of Behavior. 1912, 2 ed., L., 1952.
9. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»): Пер. с нем./ К.Лоренц. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. — 272 с.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности/ Э.Фромм. — М.: Республика, 1994.
11. Dollard J. (et al.). Frustration and Aggression. New Haven; L, 1939.

МОЙСЕЕВА Е. Е.

ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФЕНОМЕНА АГРЕССИИ

В статье проведен анализ основных концепций агрессии в историко-психологическом ракурсе. Рассмотрены основные факторы, способствующие закреплению моделей агрессивного поведения. Освещено содержание существующих научно-психологических подходов к объяснению причин агрессии.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, психологические концепции, фрустрация, мотив, враждебность.

MOSAIC E. E.

HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF AGGRESSION

The paper analyzes the basic concepts of aggression in historical and psychological perspective. The main factors contributing to the consolidation models of aggressive behavior. Deals with the content of existing scientific and psychological approaches to the explanation of aggression.

Keywords: aggression, aggression, psychological concepts, frustration, motive, hostility.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2013 року.